

Євгенія Карпіловська

УДК 811.161. 2.06.37

Повернена лексика як ресурс для заміни вкраплень і кальок

У статті розглянуто шляхи та способи повернення до активного вжитку в сучасній мовній практиці слів, що до здобуття Україною незалежності перебували або й нині перебувають у пасивному словниковому запасі. Окрему увагу приділено тим номінаціям (словам і словосполученням), які доцільно повернути для позначення актуальних сьогодні понять чи певних їхніх аспектів, а також як функціонально-стильові варіанти активно вживаних номінацій. Проаналізована семантика слів, які вже повернулися до сучасної мовної практики, демонструє актуалізацію їхніх раніше засвідчених окремих значень або формування нових значень під впливом змін у житті українського суспільства доби незалежності та функціонування української мови в статусі мови держави. Доцільність повернення певних лексем до активного мововжитку визначає насамперед запитаність позначуваних ними понять, а також відповідність нормам сучасної української літературної мови, способам та моделям її номінації.

Ключові слова: *лексикон, повернена (реактивована) лексика, актуалізована лексика, «ковані» слова, семантичні зміни.*

Серед лексики, яка за роки незалежності з'явилася в активному загальному мововжитку, показовий масив і за своєю чисельністю, і за своєю роллю в українському мовомисленні кінця ХХ – початку ХХІ ст., становлять слова, повернені з периферії українського лексикону, примусово вилучені з нього багаторічними чистками «нормувальників» української мови, борців з «націоналістичним мотлохом» і «шкідництвом на мовному фронті». Те, що в цьому масиві слів чільне місце посідають самотні номінації, які унаявнюють прикметні риси, зокрема, української номінації, є цілком закономірним явищем. Саме така лексика насамперед потрапляла «під обстріл» ревнителів радянської, а вірніше, великодержавної теорії «злиття мов», тобто насправді заміни розмаїття національних мов однією мовою «старшого брата» – російською. Цю тенденцію в дії бачимо й сьогодні в інформаційній війні Росії проти України і в практиці нищення української мови й усього українського російськими окупантами на тимчасово загарбаних українських землях. Отже, розгляд тенденції повернення примусово вилученої лексики, вивчення її номінаційного та прагматичного потенціалу в мовній діяльності сучасного українського суспільства, в його мовомисленні з проблеми теоретичної та історико-культурної переміщується в площину практичну й гостроактуальну, якщо не злободенну. Таке дослідження спрямовано на виявлення способів і засобів вилучення цієї лексики з активного лексикону, застосованих нищителями української мови, а отже, й на з'ясування можливості її відновлення та повернення до активного функціонування в сучасній суспільній мовній практиці України.

Аналіз повернених номінацій, які вже міцно зайняли своє місце в сучасному українському лексиконі, знову доводить істинність відомого твердження давньогрецько-

го філософа Геракліта з Ефесу, що все тече, усе змінюється і не можна двічі вступити в ту саму воду. Навіть якщо слово повернулося до нашого мовомислення в тій же формі, воно зазвичай не тотожне собі самому давнішому за обсягом семантики і відношеннями з іншими одиницями системи мови, не є тим, яке побутувало в українській мові в попередні періоди її історичного розвитку. Це, зокрема, може виявитися у поверненні похідного слова без його твірної одиниці, як це сталося з відновленням у сучасній мовній практиці словом *губернатор* в значенні «керівник області; голова обласної адміністрації» (СМ: 28). Дефініція, вперше подана 2002 року в словнику Д. В. Мазурик «Нове в українській лексиці», засвідчила, що це слово нині не співвідносне з *губернією* як найменуванням основної одиниці адміністративно-територіального поділу в Російській імперії від XVIII ст. і в СРСР до районування 1929 р., як окреслив семантику цього слова академічний тлумачний «Словник української мови» в 11 томах (далі – СУМ). *Губернатор* у мовній свідомості сучасних українців семантично пов'язаний зі словом *область* як назвою основної одиниці адміністративно-територіального поділу незалежної України.

Інколи, навпаки, до мовної свідомості спільноти повертається поняття, реалізоване в значенні слова з іншою формою. Таке явище можна проілюструвати словом *банківець*. «Російсько-український словник» за редакцією академіків А. Кримського та С. Єфремова, три томи якого на літери А-П Українська Академія наук видала протягом 1924–1933 рр., подав як український відповідник до російських сполук *банковский служащий* *банковский делец* спільнокореневе до нього слово *банковик*. Шкала можливих для цього деривата оцінних конотацій – від нейтрального «службовець» до негативнооцінного «ділок» – також показова, оскільки окреслює можливості його стилістичного використання в мовленні. Цей дериват з такими ж російськими відповідниками вмістили аспектні й термінологічні словники того ж часу: «Російсько-український фразеологічний словник» В. Підмогильного і Є. Плужника 1927 р. і «Російсько-український словник ділової мови» М. Дорошенка, М. Станиславського і В. Страшкевича 1930 р. (як український еквівалент лише до рос. *банковский служащий*). Прикметно, втім, що потужний генеральний регіонально анотований корпус українських текстів (ГРАК), який умістив джерела різних жанрів, стилів, з різних регіонів України за період від 1816 до 2022 року, не подав жодного контексту з ним. Щоправда, як свідчить словник-індекс «Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.» (далі – УЛ), реєстр слів якого зведено за 20-ма різнотипними словниками цього показового періоду розвитку української літературної мови, слово *банковик* умістив поруч зі словом *банковець* єдиний «Малоруско-німецький словар» Є. Желехівського і С. Недільського (Львів, 1886) як відповідник до німецьких *T(h)eilnehmer* «абонент, учасник, спільник» та *Bankinstitut(e)* «банк, банківська установа» (у круглих дужках подаємо формальні складники цих німецьких слів, засвідчені в словнику Є. Желехівського і С. Недільського і відсутні в сучасному їхньому написанні) в німецькій мові. Це наводить на думку про належність слова *банковик* до так званих «кованих» слів, витворених словникарями, але не запитаних тогочасною мовною практикою. Таких слів чимало, зокрема, у словнику Є. Желехівського і С. Недільського, наприклад, *модняр* і *моднярка* поруч з *модниця* і *модосвітка*. Хоча завжди залишається надія на те, що вдасться знайти текст, який підтвердить життє-

здатність того чи того «кованого» слова. З іншим – кореневим, а не суфіксальним – наголосом *ба́нковець* це слово зафіксували вже загадані вище словники за редакцією А. Кримського і С. Єфремова та М. Дорошенка, М. Станиславського і В. Страшкевича.

На позначення повернених номінацій в сучасній українській мовознавчій термінології побутує низка одиниць-аспектних синонімів, які вказують на різні ознаки таких лексем: *реактивована лексика* (Гнатюк 2004), *внутрішні запозичення* (Мазурик 2002), частково цей масив лексики охоплюють і терміни *актуалізована лексика*, *активізована лексика* (НАСЗ, АРСУН). Отже, основні прикмети таких слів – запитаність суспільною практикою тих понять, які вони позначають, перебування таких явищ, реалій, процесів у фокусі соціальної уваги, а отже, і відтворення нині їхніх номінацій як одиниць, уже відомих носіям української мови, таких, які зберегла культурна, історична і мовна пам'ять українців. Зауважу, що термін *внутрішнє запозичення* на відміну від *зовнішнього*, або власне *запозичення* вказує на його переміщення в межах самої української мови з периферії її лексико-семантичної системи (пасивного словникового складу мови) до центру чи ядра такої системи (активного словникового складу).

Такі лексеми насамперед можна поділити на ті, які вже повернулися до сучасного мововжитку з різним ступенем активності функціонування, і ті, які можна і доцільно повернути з огляду на їхню придатність позначити нині запитані поняття чи певні аспекти запитаних понять. До перших належать такі найменування вчених звань, як *бакалавр* та *магістр*. Ці латинізми відомі українській мові, принаймні, з кінця XV ст., коли в Україні з'явилися перші навчальні заклади західноєвропейського зразка, як Замойська або Острозька академії. Слово *бакалавр* академічний СУМ у 1970 р. засвідчив як історизм в українській мові з такою семантичною парадигмою: 1. *іст.* Звання викладача (доцента) в духовних академіях Росії і України до 1869 р.; 2. Найнижчий учений ступінь у старовинних і деяких сучасних західноєвропейських університетах (СУМ I: 91). Це ж джерело подало й застарілий варіант цієї номінації *бакаляр*, не відновлений нині в активному мововжитку. Він становить частковий синонім до слова *бакалавр*, пор.: **бакаляр**, *іст.* –1. Учень середньої школи в XVII, XVIII і до середини XIX ст.; 2. Те саме, що **бакалавр** 1; // Дячок, що вчив дітей (Там само). Прикметно, що українські словники кінця XIX – початку XX століття, від «Російсько-українського словника» М. Уманця і А. Спілки (1893-1898) до «Російсько-українського словника» за редакцією академіків А. Кримського і С. Єфремова (1924-1933) як український відповідник до російського *бакалавр* вмістили лише цей варіант. Додатковий том до СУМ (далі – СУМД) до двох застарілих значень слова *бакалавр* додав нове, у якому воно побутує нині в українській мові – 3. Ступінь, що присвоюють студенту після здобуття базової вищої освіти, а також особа, яка має цей ступінь (СУМД I: 39). Подані дефініції унаслідують те підґрунтя, на якому відбулося створення семантичної інновації *бакалавр* 3. Отже, це повернене слово в мовній свідомості сучасних українців зберегло свої історичні значення, але до активного вжитку повернулося з новим значенням. Його успадкували й повернені похідні лексеми *бакалаврат* і рідше *бакалавріат*, *бакалаврський*, композити з видовими, уточнювальними основами на зразок *бакалавр-заочник*. О. Синчак у своєму експе-

риментальному «Вебсловнику жіночих назв української мови» 2022 р., виставленому на сайті «Російсько-українські словники» (www.r2u.org.ua), подала й новий дериват-фемінітив *бакалаврина*.

Такого ж осучаснення семантики і свого словотвірного потенціалу зазнав і інший вже згаданий вище латинізм *магістр*. СУМ його засвідчив у таких значеннях з уживаним рідше варіантом *магістер*: 1. У дореволюційній Росії та деяких інших країнах – перший учений ступінь, що присуджувався після спеціального іспиту та захисту дисертації. // Людина, що має такий ступінь. 2. У середні віки – голова духовного або рицарського ордену (СУМ IV: 589). СУМД подав його семантичну парадигму, оновлену відповідно до сучасного мововжитку, без варіанта *магістер*: **магістр** – 3. У деяких країнах – перший науковий ступінь, що присуджується після спеціального іспиту та захисту дисертації; науковий ступінь, середній між бакалавром і кандидатом (або доктором) наук, що присуджується бакалаврам після додаткового курсу навчання та складання іспиту. // Особа, яка має такий ступінь. 4. В Україні – освітньо-кваліфікаційний рівень фахівця, який на основі кваліфікації бакалавра чи спеціаліста здобув поглиблені спеціальні уміння та знання інноваційного характеру. // Особа, яка має такий ступінь (СУМД II: 4). Цифри 3 і 4, згідно з концепцією СУМД, указують саме на нові значення цього слова порівняно із засвідченими в СУМ, що з'явилися під впливом суспільних змін в Україні після здобуття нею незалежності. Побутування іменника *магістр* з оновленою семантикою, з одного боку, підтверджують такі похідні як *магістратура* і паралельний полонізм *магістерка*, *магістерська* (наукова робота), *магістрант*, *магістрантка*, *магістриня*, а з іншого – їхнє зіставлення з такими історизмами як *магістрат* на позначення органу державного управління в містах середньовічної Європи або посади в державному управлінні Стародавнього Риму. Показове й уживання цього слова в урочистому, образному значенні, яке упрозорує семантику його латинського етимона *magister* «наставник, учитель, керівник, майстер» від *magis* «головний, великий, могутній». Саме так ужито це слово в назві «Магістр гри слова» тому праць (Львів, 2009) до ювілею відомого українського мовознавця Флорія Сергійовича Бацевича. Написання його з проривним *г* не суперечить правилам чинної редакції Українського правопису 2019 р. передавати латинське *g* українським *г*, проте в тривалій традиції функціонування цього латинізма в українській літературній мові воно вже адаптувалося до звукового ладу української мови й усталилося з фрикативним *г*, як і інші запозичення із західноєвропейських мов, наприклад *цегла* з німецького *Ziegel*. Отже, слова повертаються до активного вжитку саме в своїх нових значеннях, хоча й уже відомі їхні значення зберігаються в історичній мовній пам'яті української спільноти. Навіть поверховий пошук за словом *бакалавр* в ресурсах Укрнету на 15.11.2022 року на 14 200 000 виявлених його уживань не посвідчив жодного в 1-му або 2-му значеннях, зафіксованих у СУМ.

Поруч з поверненими іншомовними словами, які активно з оновленою семантикою запрацювали в сучасному українському мовомисленні й мовній практиці, бачимо й питомі українські слова. Серед них *речник* і *достойник*. Обидва їх умістив СУМ, проте з обмежувальними стильовими, функціональними та часовими ремарками, пор.: **речник**, *книжн.* – 1. Виразник чіїхось поглядів, бажань, інтересів і т. ін.;

// Завзятий, пристрасний захисник, прихильник кого-, чого-небудь; поборник; // Той, хто в своїй особі представляє кого-, що-небудь; представник. 2. *заст.* Оратор. 3. *заст., рідко.* Адвокат (у 1 знач. – Юрист, що захищає обвинуваченого або веде якусь справу в суді, а також дає поради з правових питань; захисник, оборонець) (СУМ VIII: 523). Слова *речник* в сучасному вжитку демонструє актуалізацію одного з уже наявних значень, а не появу нового значення, а саме: його вживання в значенні «той, хто в своїй особі представляє кого-, що-небудь; представник», пор.: *На Бахмутському та Авдіївському напрямках війська РФ зазнають «серйозних втрат», що позначається на їхньому моральному стані. Як передає Укрінформ із посиланням на Радіо Свобода, про це заявив речник Східного угруповання військ Збройних сил України Сергій Череватий (Укрінформ, 09.11.2022).*

На відміну від слова *речник* лексема *достойник*, як і вищеподані запозичення *бакалавр* і *магістр*, до сучасної мовної практики повернулося з новим значенням, ще, на жаль, не зафіксованим у нових тлумачних словниках. СУМ подав його так: **достойник**, *заст.* Особа, що має вищий духовний, військовий чин або займає керівну урядову посаду (СУМ II: 389). Так само його зареєстрував й однотомний тлумачний «Словник української мови» за редакцією В.В. Жайворонка (Київ, 2012, 2-е вид. 2016). Натомість сучасні тексти доводять появу в нього нового, розширеного, значення, що упрозорює його внутрішню форму – «достойна особа, той, хто відзначився винятковими чеснотами, зробив поважний внесок у якусь справу», пор.: *Попри те, що звання Героя України продовжує певну советську традицію, за 19 років його існування серед кавалерів Золотої Зірки й ордена Держави – такі **достойники**, як В'ячеслав Чорновіл і Василь Стус (обидва – помертньо), Микола Руденко і Тетяна Яблонська, Олександр Білаш і Микола Колесса, Іван Дзюба і Леонід Каденюк, Станіслав Конюхов і Максим Гулий (Радіо Свобода – <https://www.radiosvoboda.org>, 02.12.2017).* Поняттєве підґрунтя для формування цього нового узагальнювального значення упрозорюють такі роздуми журналістки Ірини Надюкової, авторки статті «Нашим вулицям – імена наших **достойників**» у газеті «Слово правди» Володимира-Волинського: *Серед наших земляків і людей, чії долі були пов'язані із Володимиром, є чимало гідних поваги і пам'яті нащадків (підкреслення моє – Є. К.). Дізнавшись про перейменування міських вулиць, згадала кількох осіб, які були героями газетних публікацій у «Слові правди» і які достойні, аби увіковічнити їхні прізвища (Слово правди, 30.05.2022).*

З'ясування доцільності та способів повернення номінацій і словосполук, уже наявних в українському лексиконі, украй важливе нині для розв'язання нових когнітивних і комунікативних завдань, які ставить перед мовознавцями суспільна практика. Це і найменування нових понять або нових аспектів уже відомих понять, і усунення кальок, які порушують автентику української номінації, зокрема словотворення як одного з провідних її способів. Над цим серйозно працює наш колектив, укладаючи новий тлумачний словник активного типу української мови початку XXI ст. Злива англізмів на позначення понять, що нині перебувають у фокусі уваги українського суспільства, не може не викликати занепокоєння українських мовознавців і насамперед лексикографів, які повинні в нових словниках зафіксувати й всебічно описати внормований і кодифікований лексикон сучасної української літературної мови

як зразка української національної мови. У пошуках їхніх українських відповідників лексикографи насамперед звертаються до вже наявної лексики, прагнучи, в разі потреби, розширити або поглибити її формально-семантичний та функціонально-стильовий потенціал. Успішне розв'язання цих завдань завдяки вже наявним ресурсам української мови спрямоване на посилення її когнітивної та комунікативної потужності саме в сегменті нині актуалізованих понять та їхніх позначень. Першу виявляє формально-семантична стратифікація номінацій, другу – їхня функціонально-стильова диференціація (Карпіловська, Кислюк, Романюк 2021).

Однак далеко не завжди налаштування вже наявних лексем на позначення нових понять чи їхніх аспектів виявляється успішним. Часто це пов'язане саме з прозорістю внутрішньої форми питомої номінації. Як не стараються деякі ентузіасти очистити український лексикон від слів на зразок *кілер* або *дизайнер* і замінити їх питомими *вбивця*, *опоряджувач* чи *прикрашувач*, замінники не покривають потрібного обсягу цих понять та їхньої структури. Тут іншомовна непрозора на українському мовному ґрунті форма на позначення чітко окресленої семантичної структури виявляється вдалішою, а отже, й потрібною мовцєві: не просто «той, хто вбиває когось», а «той, хто вбиває за платню, професійно», не «той, хто взагалі щось чи когось опоряджує, прикрашає», а «той, хто прикрашає, опоряджує когось або щось *фахово*, має для цього спеціальні знання, для кого ця діяльність є професією».

Саме наявністю додаткових семантичних компонентів або прив'язаністю до певного «образу» позначуваних поняття чи ситуації, де відбувається певна дія, можна пояснити й живучість таких запозичень як *циркуляр*, набагато активніший за свідченням сучасних текстів, ніж питомий *обіжник*, якого намагаються повернути до сучасного вжитку. Звичайно ж, для цього є об'єктивні й суб'єктивні причини, серед яких велику роль відіграє звичка, традиція вживання того чи того слова, особливо в професійному середовищі. Повернення доцільних номінацій, тих, які цілком відповідають обсягу й структурі позначуваних понять і чинним нормам мови, потребує часу й планомірної пропагандивної праці мовознавців, лексикографів і термінологів, фахівців з культури мови і стилістів, граматистів, істориків мови, а також усіх, хто професійно працює з українським словом: письменників, журналістів, перекладачів, редакторів, рекламистів, політиків, управлінців. Проте розрив між уживанням хоча б згаданих слів упадає в око. Так, пошук в Гуглі на 16.11.2022 року засвідчив в ресурсах Укрнету 16 300 уживань слова *обіжник* проти 14 200 000 уживань слова *циркуляр*. Зауважу, що СУМ свого часу подав їх як абсолютні синоніми з різним ступенем активності вживання в текстах: **обіжник**, *рідко* – Те саме, що **циркуляр** (СУМ V: 504). Лише вдумливий і всебічний аналіз кола документів, позначених на сьогодні словом *циркуляр*, і зіставлення їх з тим колом документів, у позначенні яких свого часу було зафіксовано слово *обіжник* і його синоніми *обіжний лист*, *окружне письмо*, *окружник*, дадуть змогу виявити можливі незбіги в обсязі їхньої семантики, а отже, й напрямок вирівнювання їхньої семантики чи, навпаки, розведення їх за різними сферами справочинства й державного управління. Саме такий напрямок роботи, зокрема лексикографів, на мою думку, сприятиме активізації питомого слова *обіжник* у свідомості українських мовців та його успішному поверненню до сучасної мовної практики.

Окрему групу становлять лексеми, які можуть бути претендентами на повернення до активного слововжитку з огляду на свою питому форму або відповідність питомим способам і моделям української номінації. Такі слова можуть також послугувати заміниками кальок, насамперед з російських зразків, а отже, посприяти знеросійщенню українського лексикону й відновленню в ньому питомих, самобутніх номінацій. Серед них виділю словотвірні синоніми *скоропада* і *скоропадько*. Ці слова як відповідники до російського *временщик* подав «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова. Показово, утім, що УЛ їх не засвідчив у своїх джерелах, датованих часом, ранішим або пізнішим за період видання згаданого словника. Ці образні й прозорі за своєю внутрішньою формою номінації вищеназваний словник подав поруч з калькою *тимчасовець*, причому кальку вміщено на першому місці як найближчий відповідник до російського зразка. Засумніватися в тому, що це відповідало справжньому місцю такої номінації в тогочасній і сучасній мовній свідомості та мовній пам'яті українців, дає підстави збереження їхньої основи в поширених українських прізвищах *Скоропад*, *Скоропадський*, *Скоропаденко* і загалом в образі того, що здатне швидко падати, руйнуватися через короткий час, як чогось нестійкого, скороминушого. Переконана, що номінації *скоропада* і *скоропадько*, а також *пан (пані) на годину*, уміщені в тій же статті обговорюваного словника, посилять ряд найменувань тих, кого лише ласка сильних світу цього ненадовго винесла на верхівку влади, соціальної драбини, поруч з підтвердженими сучасними словниками, зокрема «Російсько-українським словником» за редакцією В. В. Жайворонка (Київ, 2003), *тимчасовець*, *тимчасовий правитель*.

Однак часом наявна в активному мововжитку лексема виявляється ширшою за обсягом своєї семантичної парадигми, а отже, повернена номінація може стати лише частковим її синонімом. Таке співвідношення семантичних парадигм спостерігаємо у слів *арсенал*, арабізма, що прийшов в українську мову за посередництва іспанської або французької мов, та *зброярня*, *зброївня*, *збройниця*, утворених на українському мовному ґрунті від запозиченого з польської мови слова *зброя*. «Етимологічний словник української мови» в 7 томах пов'язав його з пол. *zbroja*, зіставлюваним з дієсловом *broić* «пустувати, витворяти» (первісно – «рубати») (ЕСУМ II: 248). Ці слова в своїх словниках-джерелах засвідчив УЛ. Зіставлення семантичних парадигм слова *арсенал*, зокрема, зі словами *зброївня* і *зброярня*, зафіксованими в СУМ, виявляє їхню несумірність: деривати з основою **зброј-** вужчі за своєю семантикою. Вони позначають лише об'єкти, пов'язані з виробництвом або зберіганням зброї, пор.: **зброївня**, *діал* Зброярня (з ілюстрацією з тексту І. Франка) (СУМ III: 452) і **зброярня**, *розм.* Приміщення, в якому виготовляється або зберігається зброя (Там само) (з ілюстрацією з роману В. Кучера «Трудна любов»). Слово *збройниця* вмістив «Словар української мови» за редакцією Б. Грінченка, а пізніше в 1928 р. «Російсько-український словник військової термінології» С. та О. Якубських. Перший потлумачив його як «арсенал, оружейная палата» (СГ II: 126), у другому до нього як перекладний еквівалент подано російську сполуку *оружейный склад* (РУС-28). Натомість слово *арсенал*, як доводять словники та тексти, уживають не лише в прямому значенні, пов'язаному зі зброєю, а й у переносних, метафоричних, а то й метонімічно-метафоричних, значеннях: **арсенал** – 1. Склад зброї і військового споря-

дження. 2. Завод, на якому виготовляють зброю і військово спорядження. 3. *перен.* Великий запас чого-небудь (засобів, можливостей та ін.) (СУМ І: 62). Щодо підстав для формування в цьому слові метонімічно-метафоричних значень, перехідних між прямими й переносними значеннями, промовистий приклад становить *Мистецький арсенал* – культурно-мистецький та музейний комплекс, створений 2007 р. в Києві в будівлі колишнього арсеналу – «гарматного двору». Отже, з'ясовуючи доцільність повернення тих чи тих номінацій, не можна не брати до уваги обсяг їхньої семантичної парадигми, її структуру, характер властивих їм значень, які й зумовлюють придатність таких номінацій для сучасної суспільної практики.

Часом повернення лексем старої книжної мови сприяє виробленню нового високого стилю сучасної української мови, її особливого перифрастичного, образного реєстру. На таке їхнє можливе призначення в мововжитку вказав свого часу Ю. В. Шевельов, обігравши значення нейтрального слова *брехня*, його книжного застарілого синоніма *олжа* і евфемізма *зсув дійсності*, пор.: *А це був би тільки початок – ні, не брехень, але – так назв'їм це – зсувів дійсності, для чого не так давно пущено в поновний обіг делікатніше слово олжа, витягнене зі словника дум* (Шерех 1998: 22).

Наскільки потужним може бути ресурс українських слів на заміну кальок, зокрема, з російської мови, у своїй книзі «Українська мова для всіх і для кожного» (Київ, 2013) продемонстрував О. Д. Пономарів. Одному з таких слів-«чужинців», надзвичайно популярному в сучасній українськомовній комунікації, він присвятив окремий розділ під назвою «*Бомж* – чи українське слово?». На це питання вчений відповів беззастережним *ні* й переконливо показав читачам, що немає жодної потреби в засвоєнні цього вкраплення-російської звукової абрєвіатури на позначення людини, яка не має постійного місця проживання: *бомж* є наслідком скорочення російської сполуки *без определенногo мeстa житeльствa* (укр. *без певного місця проживання*). Українському побуту, на жаль, не чуже це прикре явище, отже, і в українській мові є власні позначення такої особи на взір *безхатник*, *безхатченко*, *безхатько*. А зазирнувши до старих українських словників, хоча б до «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка (1907–1909) чи до ще ранішого «Словаря російсько-українського» М. Уманця і А. Спілки (1893–1898), перелік слів, які подав О. Д. Пономарів, можна доповнити й такими соковитими українськими назвами, як *бездомок* і *бездомник*, *бурлак* і *бурлака*, *волоцюга*, *заволока*, *безхазяйко*, *блудяга* і *блудько*, *зайдисвіт*, *заброда* і *заброди-голова*, *потирайко*, *галайда*, *лічозір*. Чи з цього розсипу слів, які здатні поійменувати таку особу за різними ознаками її поведінки й пробування у світі, незмога українцям вибрати те, що найточніше виразить їхню думку?

Повернення тих чи тих номінацій, безперечно, потребує спеціального попереднього аналізу їхньої семантики, форми або, якщо це не «ковані слова», які здебільшого так і залишилися надбанням словників і не вийшли в широку мовну практику, й функціонального потенціалу в текстах для з'ясування їхнього можливого місця в когнітивному та комунікативному просторі сучасної української мови, в її поняттєвій системі та реєстрах українськомовної комунікації. Активізація показового масиву як питомої, так і іншомовної лексики в сучасному українському мовомисленні

доводить намагання українських мовців якомога повніше залучити уже наявні внутрішні номінаційні ресурси мови для виконання нових когнітивних і комунікативних завдань суспільного життя в Україні на початку ХХІ ст. Таку тенденцію слід всіляко вітати як можливість зберегти самобутнє «обличчя» українського лексикону в добу інтенсивної глобалізації і тиску на національні мови англійської мови як провідної мови сучасної глобалізації.

Джерела

1. **АРСУН** – Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф., Критська В. І., Пуздирєва Т. К., Романюк Ю. В. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Відп. ред. Є. А. Карпіловська. – Київ: ТОВ «КММ», 2013. – 416 с
2. **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови: У 7 томах / Гол. ред. О. С. Мельничук. – Київ: Наукова думка, 1985. – Т. 2. Д – Кошці.
3. **НАСЗ** – Балог В. О., Лозова Н. Є., Тименко Л. О., Тищенко О. М. Нові й актуалізовані слова та значення. Словникові матеріали (2002–2010) / Кер. проекту і відп. ред. О. М. Тищенко. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010 – 280 с.
4. Російсько-українські словники – www.r2u.org.ua
5. **РУС-28** – Російсько-український словник військової термінології / Упоряд. С. та О. Якубські. Харків, 1928: Доступ:www.r2u.org.ua
6. **СГ** – Словарь української мови: В 4-х томах. Упорядкував Б. Грінченко. – Київ: Лексикон, 1996, репринтне видання.
7. **СМ** – Д. В. Мазурик. Нове в українській лексиці: словник-довідник. – Львів: Світ, 2002.
8. **СУМ** – Словник української мови: В 11 томах. – Київ: Наукова думка, 1970–1980.
9. **СУМД** – Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: У 2 кн. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.
10. **УЛ** – Український лексикон кінця ХVІІІ – початку ХХІ ст. Словник-індекс: У 3 томах. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.

Література

1. Гнатюк Л. Реактивація лексико-семантичних засобів як джерело поповнення словникового складу сучасної української літературної мови // Мовні і концептуальні картини світу. – Київ, 2004. – Вип. 11. – Кн. 1. – С. 101–105.
2. Карпіловська Є. Призабуті ресурси української номінації (за матеріалами словників 1920–1930-х років) // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – С. 278–283. – Серія «Не все спливає рікою часу...»
3. Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П., Романюк Ю. В. Формально-семантична стратифікація та функціонально-стильова диференціація в українській мові початку ХХІ ст. // Українська мова – 2021. – № 4 – С. 24–48.

4. Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф., Критська В. І., Пуздирева Т. К., Романюк Ю. В. Вплив суспільних змін на розвиток української мови. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – 444 с.
5. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
6. Мазурик Д. В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки ХХ ст.). – Автореф.дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 2002. – 21 с.
7. Пономарів О. Д. Українська мова для всіх і для кожного. – Київ: Либідь, 2013. – 360 с.
8. Шерех Ю. Ми і ми // Юрій Шерех. Поза книжками і з книжок. – Київ: Час, 1998. – С. 21–32.

Legend:

1. **ARSUN** – Karpilovska Ie. A., Kysliuk L. P., Klymenko N. F., Krytska V. I., Puzdyreva T. K., Romaniuk Iu. V. Active resources of Modern Ukrainian Nomination: Ideographic dictionary of new lexicon / Ed. By Ie. A. Karpilovska. – Kyiv: TOV «KMM», 2013. – 416 p.
2. **ESUM** – Etymological dictionary of Modern Ukrainian Language: In 7 vol. / Chief ed. O. S. Melnyczuk. – Kyiv: Scientific thought, 1985. – Vol. 2. D–Kopci.
3. **NASZ** – Balog V. O., Lozova N. Ie., Tymenko L. O., Tyszczenko O. M. Newandactualizedwordsandmeanings. Dictionary materials (2002-2010) / Chief of the project and ed. O. M. Tyshchenko. – Kyiv: Publishing house by Dmytro Buraho, 2010 – 280 p.
4. Russian-Ukrainian dictionaries – www.r2u.org.ua
5. **RUS-28** – Russian-Ukrainian dictionary of military terminology / Comp. by S. and O. Iakubski. Kharkiv, 1928. Link: www.r2u.org.ua
6. **SH** – Dictionary of the Ukrainian Language: In 4 vol. Comp. by B. Hrinchenko. – Kyiv: Lexicon, 1996, reprint edition.
7. **SM** – D. V. Mazurk. Novum in the Ukrainian lexicon: dictionary-reference book. Lviv: Svit, 2002.
8. **SUM** – Dictionary of the Ukrainian Language: In 11 vol. – Kyiv: Scientific thought, 1970–1980.
9. **SUMD** – Dictionary of the Ukrainian Language in 11 volumes. Supplement: In 2 books. – Kyiv: Publishing house by Dmytro Buraho, 2017.
10. **UL** – Ukrainian lexicon of the end of XVIII – on the beginning of XXI centuries. Dictionary-index: In 3 volumes. – Kyiv: Publishing house by Dmytro Buraho, 2017.

References

1. Hnatiuk, L. (2004). Reactivation of lexical-semantic means as a source of replenishment of lexicon of Modern Ukrainian Literary Language // Linguistic and conceptual image of the world. – Kyiv. – Vol. 11. – Ch. 1. – P. 101–105.

2. Karpilovska, Ie (2011). Forgotten resources of Ukrainian nomination (by the materials of dictionaries 1920–1930th years) // Ukrainian lexicography within general slavic context: theory, practice, typology. To Larysa Hryhorivna Skrypnyk. – Kyiv: Publishing house by Dmytro Buraho. – P. 278. – 283. – The series «Not everything floats down the river of time...»
3. Karpilovska, Ie., A., Kysliuk, L. P., Romaniuk, Iu. V. (2021). Formal-semantic stratification and functional-stylistic differentiation in the Ukrainian language on the beginning of XXI century // Ukrainian Language. – № 4 – P. 24–48.
4. Karpilovska, Ie., A., Kysliuk, L. P., Klymenko, N. F., Krytsk, V. I., Puzdyreva, T. K., Romaniuk, Iu. V. (2017). Influence of social changes on the development of Ukrainian language. – Kyiv: Publishing house by Dmytro Buraho. – 444 p.
5. Klymenko, N. F., Karpilovska, Ie., A., Kysliuk, L. P. (2008). Dynamic processes in the Modern Ukrainian lexicon. – Kyiv: Publishing house by Dmytro Buraho. – 336 p.
6. Mazuryk, D. V. (2002). Innovation al processes in the lexicon of Modern Ukrainian Literary Language (90th years of XX century.). – Autoref. of thesis ... cand. Philol. sciences. – Lviv. – 21 p.
7. Ponomariv, O. D. (2013). Ukrainian language for all and for everyone. – Kyiv: Lubid'. – 360 p.
8. Sherekh, Iu. (1998). We and we // Jurij Sherekh. Out of the books and from the books. – Kyiv: Time. – P. 21–32.

Ievgeniia Karpilovska

Lexicon returned as a resource to replace borrows and calques

The article examines ways and means of returning to active usage in modern linguistic practice words that are currently in the passive lexicon. Particular attention is paid to those words in the passive vocabulary of the Ukrainian language, which are expedient to return to indicate currently relevant concepts or certain aspects of them, as well as as functional and stylistic variants of actively used nominations. The semantics of words that have already returned to modern linguistic practice and demonstrate the actualization of previously attested separate meanings or the formation of new meanings under the influence of changes in the life of Ukrainian society at the time of independence and the functioning of the Ukrainian language in the status of the state language are analyzed. The expediency of returning certain lexemes to the active usage of the language determines first of all the questionability of the concepts they denote, as well as compliance with the norms of the Modern Ukrainian Literary language, methods and models of its nomination.

Keywords: *lexicon, lexicon returned (activated), lexicon actualized, «forged” words, semantic changes.*